

*Número especial dedicat a Oxirrinc:
15 anys d'excavacions de la Missió Arqueològica*

Sumari

NILUS

**Butlletí de la Societat
Catalana d'Egiptologia**

Adreça postal:

Carrer d'Aragó, 305, entresol
08009 Barcelona
Telèfon 93 457 81 20

Director:

Josep Padró

Secretària:

Maria Teresa Mascort

Consell de redacció:

Andrés Ayén
Núria Castellano
Juan Antonio Merino
Joan Miralles
Concepció Piedrafita
Esther Pons
Marta Puvill
Marta Saura
Jaume Vivó

Seccions:

Bibliografia:

Josep Padró, Juan Antonio
Merino, Marta Puvill i Núria
Rodríguez Corcoll

Fonts greco-llatines:
Concepció Piedrafita

Llocs d'Egipte:

Núria Castellano
Crònica de l'Antic Egipte:

Josep Padró

Crònica de l'Egiptologia:

Josep Padró

Noticiari egiptològic:

Josep Padró

Full Informatiu:

Maria Teresa Mascort
Jaume Vivó

Fotografia de la Coberta:

Màscara de mòmia d'època
romana. Làmina d'or amb
incrustacions de vidre i
pedres.

Fotografia de la darrera Coberta:

Conjunt d'Osiris de bronze.
Fotografies: Missió d'Oxirrinc

Edita:

Libreria MIZAR

Impressió:

Gráficas Irlanda, s.a.

ISSN 1133 - 5343

Depòsit legal:

B. 38263-1992

Editorial

Quinze anys de la Missió Arqueològica d'Oxirrinc
(1992-2007) _____ 3

Josep Padró

Memòria provisional dels treballs arqueològics duts a
terme a Oxirrinc (El-Bahnasa, província de Mínia)
durant la campanya de 2007 _____ 5

Josep Padró, Hassan Ibrahim Amer, Núria Castellano,

Marguerite Erroux-Morfin, Mª Luz Mangado, José Javier Martínez,

Maite Mascort, Esther Pons, Núria Rodríguez, Eva Subías

Els màrtirs d'Oxirrinc _____ 15

Concepció Piedrafita

Bibliografia

Bibliografia Egiptològica Ibèrica (BEI): Anys 1978 i 2005 __ 23

Josep Padró, Luis Manuel de Araújo,

Juan Antonio Merino i Jaume Vivó.

Crònica de l'Antic Egipte, circa 2025-2001 a. C. _____ 30

Josep Padró

Crònica de l'Egiptologia, 1819-1820 _____ 31

Josep Padró

Noticiari egiptològic _____ 32

Joan Bertran, Maite Mascort, Joan Miralles,

Josep Padró i Jaume Vivó

Memòria d'activitats culturals desenvolupades
en el darrer curs 2006 - 2007 _____ 35

Joan Bertran i Reguera

Nilus es distribueix gratuïtament als socis de la Societat Catalana d'Egiptologia. Les entitats poden rebre **Nilus** per intercanvi amb publicacions similars, o com a socis institucionals, pagant la quota corresponent que comprèn l'import del butlletí i les despeses d'enviament.

La revista **Nilus** sotmet els originals que es presenten per ser publicats, al parer d'un mínim de dos avaluadors.

La revista **Nilus** no s'identifica necessàriament amb l'opinió dels seus col·laboradors, en els treballs publicats, que són de la completa responsabilitat dels seus respectius autors.

Memòria provisional dels treballs arqueològics duts a terme a Oxirrinc (El-Bahnasa, província de Mínia) durant la campanya de 2007

per Josep PADRÓ, Hassan Ibrahim AMER, Núria CASTELLANO, Marguerite ERROUX-MORFIN, Mª Luz MANGADO, José Javier MARTÍNEZ, Maite MASCORT, Esther PONS, Núria RODRÍGUEZ, Eva SUBÍAS

1. INTRODUCCIÓ

La campanya de treballs arqueològics de 2007 a Oxirrinc s'ha desenvolupat entre octubre i desembre, amb una prolongació excepcional al gener de 2008 per les raons que més endavant exposarem.

El mes d'octubre es van iniciar els treballs simultàniament a la Necròpolis Alta i a la fortalesa bizantina extramurs de la ciutat. A la Necròpolis Alta es va continuar l'excavació, iniciada en campanyes anteriors, del sector situat entre la tomba 2 i les tombes 4 i 5, al nord del sector. Posteriorment, l'excavació es va estendre cap al sud i l'est, entorn de la tomba 14, de la tomba de tova amb forma de tenda de campanya i al sud de la primera "casa funerària" bizantina. Paral·lelament es van iniciar els treballs de consolidació arquitectònica de la tomba 14. Finalment, es va iniciar l'excavació d'un nou sector a l'est de la necròpolis, a la zona limítrofa amb la ciutat antiga.

Fora de les muralles de la ciutat, s'excavà en primer lloc en diversos sectors de la fortalesa bizantina localitzada al NO, i més endavant a l'Osideion de l'oest de la ciutat. Aquí es va prosseguir la consolidació de la seva part subterrània, i també les excavacions a l'exterior i als seus voltants, on ha estat localitzada una nova necròpolis d'època romana.

Assenyalem que, a causa de la seva importància, els treballs arquitectònics de consolidació de la part subterrània del monument han continuat fins al gener de 2008.

També s'han efectuat diverses visites d'inspecció al lloc anomenat "Turó dels Ocells", a 2 km al nord del jaciment, on han aparegut noves galeries subterrànies.

2. TREBALLS EFECTUATS A LA NECRÒPOLIS ALTA

El treball d'excavació de la campanya d'octubre a desembre de 2007 s'han centrat en diverses zones. S'ha continuat ampliant fins al nord de l'Estructura 15, trobada a la campanya de l'any 2006, i s'ha pogut comprovar que les lloses de pedra del terra situades a la zona NO continuaven, encara que finalment es va decidir no seguir per la zona nord, perquè ens apropàvem massa a la Tomba 1, i en el seu lloc vàrem ampliar cap a l'Oest de la dita estructura.

Aquesta ampliació ens ha permès recuperar una àmplia seqüència estratigràfica que va des del segle I fins al VII aC., el període saïta.

S'ha trobat una part important a la zona NO de la muralla de tovet de la necròpolis cristiana, mentre que les restes arqueològiques cristianes es centren en tombes

individuals construïdes amb tovet a manera de pous, on al seu interior es trobava el cos. Aquest sempre apareix en posició decúbit supí amb el cap situat cap a l'Oest i els peus a l'Est, tal com és el costum en els enterraments d'aquest període. Les mans acostumen a estar sobre la pelvis, però en alguns casos el braç dret s'ha trobat caigut i enganxat al cos. Pràcticament sense aixovar, a vegades es troben alguns fragments de ceràmica, i en ocasions monedes, com la trobada en la pelvis del cos d'una dona embarassada, que presentava lletres àrabs (fèlus). Tots es trobaven a l'interior d'un taüt de fusta, però aquesta sempre s'ha trobat en molt mal estat de conservació, amb l'excepció d'un cas, on fins i tot estava decorada amb motius vegetals.

En anar rebaixant els estrats que corresponen a l'època cristiana, s'han trobat nombrosos fragments de ceràmica, alguns dels quals amb decoració pintada amb temes vegetals, algunes llànties i nombroses monedes de bronze en molt mal estat de conservació, ara per ara il·legibles.

Sota aquests enterraments, on la terra és de color marró obscur amb restes de pedres, fragments de ceràmica i tovet caigut, es troba una àmplia capa de terra groguenca, dura, gruixuda, que cobreix les tombes saïtes; en aquest cas la Tomba 16 i part de la Tomba 13 (trobada en la campanya de 1999, però que no es va arribar a excavar en la seva totalitat).

TOMBA 16

Aquesta tomba estava composta d'una sola cambra funerària construïda en pedra. Estava molt destruïda i només es conserven dues filades de les parets. En el seu interior només vàrem trobar la meitat del terra de lloses i una gerra de ceràmica sencera, de pasta i superfície de color vermellós. Fora de la cambra, però al seu costat, vàrem trobar un sarcòfag antropomorf masculí i anepigràfic (Fotos 1 i 2).

Foto 1

Foto 2

Estava obert i el seu interior cobert de terra. En netejar-lo es va poder comprovar que ja no tenia mòmia, però varem trobar nombrosos objectes de bronze: 4 escultures completes d'Osiris d'aspecte momiforme; una filada de 10 Osiris units; una corona pertanyent a la deessa Isis-Hathor composta per les banyes de vaca i el disc solar entre ells, i sota tot això, una corona d'uraeus; unes banyes de vaca pertanyents a una corona d'Isis-Hathor; un cap d'Isis-Hathor coronat amb les banyes de vaca i el disc solar; diversos uraeus, pertanyents a la corona d'Osiris, diverses plomes pertanyents a la corona Atef d'Osiris, un cap d'Isis, nombrosos fragments de pa d'or, que possiblement recobrien part d'aquests objectes, i una moneda de bronze en molt mal estat de conservació (molt semblant a l'estil de les trobades a la Necròpolis cristiana), però que ens indica el moment en què aquest sarcòfag va ser violat (Fotos 3 i 4).

Foto 3

Foto 4

TOMBA 13

Aquesta tomba es troba al SO de la Tomba 15. Havia estat excavada en la campanya de 1999, i en dita campanya s'havia treballat en tres de les seves cambres, però quedava la cambra que donava més al Nord (havia estat localitzada durant aquesta campanya, però no s'hi havia treballat). Es tracta d'una cambra amb volta, encara que en l'actualitat només se'n conserven algunes filades de la paret, però el sostre s'ha perdut. El seu interior estava totalment buit, només cobert de terra clara i fina (Foto 5).

Foto 5

TOMBA 14

També s'ha netejat definitivament la cambra 4 de la Tomba 14. Es va aixecar la caixa de sarcòfag que estava al costat de la porta d'entrada (costat sud) i, sota d'aquesta, es va trobar un vas de libació molt similar als trobats l'any 2005, a més d'un cap de vas canòpic representant Quebehsenuf.

El mes d'octubre l'arquitecte Eloy Algorri va iniciar els treballs de consolidació de la tomba.

CEMENTIRI TARDÀ

En els últims dies s'ha procedit a la neteja de la superfície de la Necròpolis, el que ha permès identificar diverses tombes d'època cristiana, que només hem netejat i delimitat, i a més dibuixat per a la seva inclusió en la planimetria general.

SECTOR 2C

També s'ha treballat en el sector 2C, ubicat al nord de la Necròpolis Alta, en el qual ja s'havia intervingut en campanyes anteriors.

S'ha excavat el recobriment de la tomba 2 i s'ha localitzat un estrat compacte de morter de calç que segellaria la terra que cobria la volta de la cambra 1 (dita cambra dels uraeus) de la tomba 2. Per sota d'aquesta capa, el cobriment de la volta estava format per un estrat de terra gruixuda amb còdols, una fina capa de morter de calç lleugerament compactat i dos estrats de sorra groguenca que cobrien la volta de la cambra 1 de la tomba 2. El conjunt d'estrats contenia escassament ceràmica, probablement d'època romana. En tot cas, al costat S de la volta, es localitzà el dipòsit d'una àmfora i un recipient ceràmic fragmentats amb restes del morter que possiblement fou emprat en la construcció de la volta. A més, en un dels estrats de cobriment de la volta (UE 22202), s'ha localitzat un conjunt de peces de bronze en molt bon estat de conservació: un Osiris de bronze amb la corona blanca, un amb la corona Atef i un aplic de bronze format per set Osiris petits units per la base (Foto de la darrera coberta).

D'altra banda, al NO del sector, s'ha localitzat una fossa que trencava els estrats de morter de segellament del cobriment de la volta i que contenia les restes d'una inhumació posterior a la construcció de la tomba. Al fons de la fossa, justament sobre els carreus de l'angle NO de la volta de la cambra 1, es localitzà un dipòsit format per diverses restes humanes momificades i un crani d'èquid.

S'ha delimitat l'exterior de la volta de carreus de pedra calcària de la cambra 1 de la tomba 2, orientada E-O, i s'ha excavat totalment el revestiment de terra que cobria la volta de la cambra 2 de la tomba 2, orientada N-S, parcialment excavada amb anterioritat. S'han excavat uns 40 cm del farciment que rebria la fossa en la qual s'havien construït les voltes d'ambdues cambres, de manera que s'ha finalitzat l'excavació d'aquest sector deixant a la vista la totalitat de les dues voltes, la rasa de la fossa (a nivell de l'arrencament de les voltes) i la terra compacta en la qual es van excavar les fosses per a construir la tomba 2. Paral·lelament, s'ha procedit a netejar i adequar els espais interiors de la tomba 2 sense volta, concretament la cambra central i la cambra 3 (Foto 6).

Continuant amb els treballs realitzats en aquest sector, es va procedir a fer l'arranjament de la tomba número 2, coneguda com la tomba dels uraei per la presència d'un fris amb uraei i una cornisa amb gola egípcia en la sala oest d'aquesta estructura funerària. De la primera neteja d'aquestes sales s'han pogut documentar diversos grafitis, que seran estudiats per la Dra. Concepció Piedrafita.

D'altra banda, s'ha avançat cap a l'oest i s'ha excavat la cambra 2 de la tomba 5 i la cambra més oriental de la tomba 4, en el Sector 1. Se suposava que aquest sector havia estat excavat, tal com s'ha pogut confirmar per mitjà de les intervencions efectuades durant aquesta campanya. S'ha netejat la cambra 2 de la tomba 5, que contenia un estrat superficial de reblliment, i s'ha prosseguit vers el nord, on s'ubica una cambra de la tomba 4, contigua al mur septentrional de la cambra 2 de la tomba 5, que també hauria estat excavada amb anterioritat però que es desconeixia.

Finalment, s'havia començat a netejar la sala nord de la tomba número 5, a l'oest del sector. La neteja dels estrats d'enderroc i abandonament de la tomba ha donat com a resultat la troballa de diferents mòmies, possiblement d'època romana, amb presència de benes amb decoració geomètrica i fulles de pa d'or a la zona del pit. Fins al moment s'han exhumat set individus, entre nens i adults. Els cossos l'estat dels quals ho ha permès, s'han traslladat al magatzem perquè la senyora Annie Perraud pugui procedir a fer el seu estudi. Una de les mòmies presentava un cartonatge amb abundant decoració daurada, i també una màscara molt ben conservada amb una làmina d'or i incrustacions de pedra (Foto de la coberta).

SECTOR 2A

L'excavació d'una cala ubicada al sud del sector 2A ha permès localitzar unes noves estructures de tovot en un nou sector que s'ha denominat 2D. S'hi documenten clarament dos nivells. A la part superior, a l'est, hi hauria una cambra amb pavimentació, tancada al Nord per un mur de tovot al qual s'adossa un contenidor ceràmic omplert de cendres. Al seu costat occidental, una cambra d'escasses dimensions conté a la paret nord una pintura mural amb inscripcions gregues, que s'ha extret per preservar. El nivell inferior, a l'oest, s'ha excavat només parcialment. S'hi ubiquen dues cambres amb murs de tovot i cobertes de tova i tovot (que no s'han excavat), associades al que possiblement seria un pou d'entrada, al costat occidental. Aquestes estructures es situen sobre les restes dels murs de pedra de la tomba 10, probablement romana.

El sector 2A es troba a la zona nord de la Necròpolis Alta, a l'oest de l'estructura de tovots i al nord de l'hipogeu que es va excavar l'any 1992.

Dins del sector 2A es van realitzar dues actuacions: una al voltant de l'estructura de tovots i l'altra a l'hipogeu que es va començar a excavar durant la campanya del 2006.

Dins la campanya de neteja i condicionament de la zona, vam procedir a netejar per damunt de les voltes de les tombes 11 i 12, que van ser excavades i documentades

Foto 6

per la missió espanyola els anys 1992 i 1993. Ha aparegut una mòmia recolzada a la paret oest de la casa funerària. Li faltava el cap i part de les cames. També s'han desenterrat un parell d'àmfores tipus Egloff 172 amb molt de morter a l'interior; van ser utilitzades en el procés de construcció de les tombes.

Pel que fa a l'estructura funerària de tovots, s'ha procedit a excavar al seu voltant, per tal de veure si hi havia alguna entrada. Durant les campanyes dels anys 1992 i 1993, a la cara sud de l'estructura es van desenterrar set àmfores del tipus Egloff 172 i durant la present campanya s'han pogut desenterrar molts fragments del mateix tipus d'àmfora, la qual cosa confirma que es tracta d'un dipòsit votiu.

Aquest monument funeràri està format per una superestructura amb coberta a doble pendent amb una base rectangular i unes dimensions que oscil·len entre 2,45 m per 1,77 m. La cantonada sud-oest ja va ser restaurada per nosaltres i sembla estar construïda sobre una banqueta de tovots, de la qual només es conserva sencera la part nord i part de l'oest i la sud. Justament l'any 2006 va quedar al descobert una obertura a l'oest que corresponia probablement a la subestructura del monument. Tot i que es van iniciar els treballs d'excavació, l'interior està rebaixat en un estrat de sorra que fa impossible l'excavació, ja que la superestructura corre perill d'esfondrament. Els treballs de consolidació de l'estructura han portat a desenterrar part d'un esquelet humà (Foto 7).

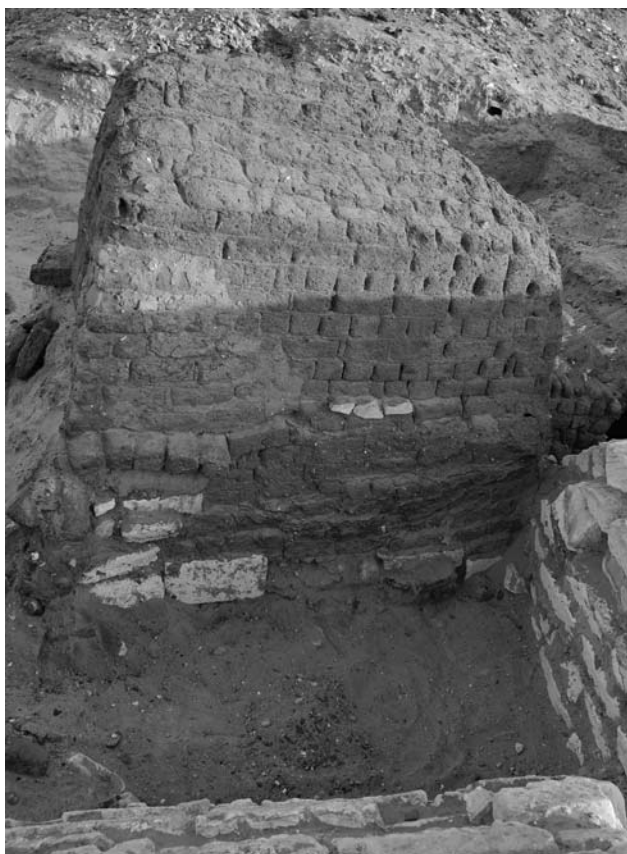

Foto 7

L'altra actuació s'ha efectuat a l'hipogeu situat al nord de la cala, al qual s'accedia mitjançant un pou amb carreus de pedra calcària blanca al nord i al sud, amb una profunditat de 2.08 metres. L'any 2006, a l'est, es va apreciar un retall al djebel de forma ovalada de 1.60 metres de

llargada, farcit per un estrat de color taronja amb grans còdols de sílex trencats. A 1.74 metres de profunditat es van posar al descobert quatre taüts de fusta, orientats est-oest, amb el cap situat a l'oest i les mans sobre les cames.

Sota d'aquest nivell format per quatre taüts ha aparegut un altre taüt de fusta rectangular, molt similar als apareguts l'any passat. El seu estat de conservació és molt dolent; s'ha pogut apreciar que estava decorat sobre un fons blanc amb color vermell i negre. El cos estava situat en direcció est-oest, amb el cap a l'oest i els peus a l'est, i les mans a la zona de la pelvis. Un cop retirat aquest sarcòfag, s'ha arribat a l'estrat de sorra grisosa granulada, formada per la descomposició del djebel. L'excavació d'aquest hipogeu s'ha finalitzat a una cota de 2,48 m.

A l'oest del pou es va localitzar la passada campanya un altre hipogeu que conservava el sostre però que es va esfondrar. En aquest hipogeu també es van localitzar taüts de fusta similars als enterrats a l'hipogeu est, però un presentava un cartronatge amb restes de pa d'or. L'excavació de l'hipogeu s'ha començat aquest any des de dalt i s'han posat al descobert un total d'11 inhumacions amb els seus corresponents taüts de fusta rectangular decorats. Malauradament, el mal estat de conservació, degut al fet d'haver de transitar sobre els diferents nivells i a la humitat present en la cota, no ha permès de determinar amb exactitud els motius decoratius de cada taüt. En algunes ocasions es tracta de decoració jeroglífica, flors de lotus blau als peus, els quatre fills d'Horus, Anubis als peus, rosetes o decoració en forma de nemes. L'orientació dels cossos és indiferent: hi ha cossos en direcció est-oest amb el cap a l'est o a l'oest i altres en direcció nord-sud, també amb el cap en els dos sentits.

Com ja vam dir, aquest conjunt té un possible paral·lel dins la necròpolis, en l'hipogeu excavat l'any 1992 situat al sud de la cala.

Finalment, a uns 2 m de profunditat va aparèixer un bloc de pedra calcària blanca que va resultar ser la llinda de la porta d'una cambra rectangular (tomba 17), a l'interior de la qual hi havia una sola inhumació formada per una mòmia amb un sarcòfag de fusta decorat i possiblement amb un cartronatge al damunt la cara. La mòmia estava en un bon estat de conservació, però les dimensions reduïdes de la cambra (2,25 m de llargada, 1,41 m d'alçada i 80 cm d'amplada) van dificultar la seva extracció i el posterior trasllat al magatzem. L'únic material que es va recuperar, va ser una gerra trencada revestida en el seu interior amb morter de calç, possiblement per a la construcció de la tomba (Foto 8).

Finalment, iniciarem nous sondejos a l'Est de la Necròpolis, a la zona de connexió amb la ciutat.

Els treballs s'iniciaren en aquest indret gràcies a les evidències arqueològiques que s'intuïen després d'estudiar amb detall les fotografies aèries que havia fet el senyor Thomas Sagory. El més rellevant eren els indicis de l'existència d'un mur amb direcció O-E que era força visible en les esmentades fotografies.

Aquest mur, d'una longitud fins al moment de 27,52 m., és construït amb tovots perfectament alineats. Té una alçada conservada de més de mig metre. Al mig s'obre una porta amb els muntants construïts amb carreus de pedra

Foto 8

calcària. Es poden observar dues creus gravades en el murant oest. Aquest sector està farcit per uns estrats de reblliment amb gran quantitat de fragments de ceràmiques d'època romana i també amb nombrosos ossos i teixits procedents de remocions d'alguns enterraments d'època cristiana.

Al nord d'aquest mur, dos grans fragments de fusts de columna alineats a un segment de mur de tovot sembla que delimiten un espai, possiblement destinat a un forn o a una activitat industrial.

En l'estat actual de l'excavació no es pot precisar l'ús d'aquest àmbit, tot i que sembla que hi va haver un canvi d'activitat en el moment final de la seva utilització.

Esperem poder prosseguir els treballs d'excavació en aquest sector en properes campanyes.

Els treballs d'excavació en els diferents sectors de la Necròpolis Alta han estat conduïts per Josep Padró, Hassan Ibrahim Amer, Núria Castellano, Marguerite Erroux-Morfin, Mª Luz Mangado, José Javier Martínez, Maite Mascort, Esther Pons, Núria Rodríguez. També hi han participat Albert Barroso i Isabel Valenzuela.

3. SECTOR DE L'OSIREION

Els treballs de restauració van començar a finals del mes d'octubre a l'interior de l'Osireion. No es van poder finalitzar i van continuar durant el mes de gener de 2008, per la qual cosa, la campanya d'excavacions de l'any 2007 (del 17 de novembre al 4 de desembre) s'ha hagut de centrar en la part superior del monument i, també, fora del témenos, en una àrea situada al nord-est del recinte.

S'ha procedit a continuar els treballs de restauració i consolidació del témenos i s'ha excavat la zona on apareixen les ofrenes i els focs, al sud de l'entrada principal.

A uns 30 m de la zona nord-est del témenos del temple es va localitzar, durant els treballs de prospecció, una necròpolis d'època romana. S'han excavat fins al moment 34 tombes pou i el retall d'una tomba de grans dimensions.

La tomba de grans dimensions és una estructura retallada en el djebel que amida 6,70 m de costat. Posseeix una escala d'accés de quatre graons en l'angle sud-est; possiblement es tracta del retall on s'assentava la construcció d'una tomba familiar que tindria, com a mínim, dues cambres. Aquestes cambres havien estat bastides amb blocs regulars i ben escairats de pedra calcària amb unes dimensions de 42x14x22 cm. Les fileres dels blocs estan assentades en llits de llim per tal de fer-les més resistents i es recolzen directament sobre un estrat de sorra compactada (Foto 9).

Aquesta tomba havia estat violada i saquejada, i part dels seus carreus s'han reutilitzat en la construcció de les tombes pou que es troben al voltant.

En la paret nord del retall hi ha diverses galeries excavades a la roca que es comuniquen entre elles; potser

Foto 9

són naturals, encara que en una s'hi va localitzar el cap d'una mòmia. Entre els estrats de colmatació van aparèixer diversos cossos sense connexió anatòmica. Els cranis estaven separats de la resta de l'esquelet, en molts cassos amb restes ben visibles de momificació. Solament dues mòmies de nen s'han trobat in situ, orientades nord-sud: a la més petita li faltava el cap i els ossos estaven remoguts, però la segona, encara que violada, atès que presentava un tall a l'alçada del pit, estava ben conservada. Annie Perraud ha procedit a fer-ne l'estudi i és interessant destacar el recobriments de guix que cobria tot el cos. L'embenatge és fet a la moda grecoromana amb una decoració geomètrica amb quadrícula i hi ha restes de fines làmines daurades a l'altura del pit. La mòmia estava dipositada sobre una planxa de fusta i el cap estava perfectament recolzat sobre una pedra.

A l'angle nord-est de la tomba va aparèixer una màscara de guix que ha estat restaurada; tot i que hi manquen alguns fragments, encara s'hi poden veure restes de pintura (Foto 10).

Foto 10

De l'aixovar funerari solament s'han localitzat quatre plats d'ofrenes, tres dels quals eren sencers i un fragmentat; també hi havia un dau d'os.

Quant a les tombes de pou, se n'han excavat 34, que posseeixen tipologies i particularitats diferents. Totes les tombes es perllonguen, a la part inferior del pou, a la zona del cap i dels peus per poder encabir el cadàver.

En general les tombes són força profundes. La fondària oscil·la entre 3,96 m i 1 metre. La longitud és d'entre 1,50 i 1,70 m, i l'amplada entre 0,50 i 0,70 m.

Segons les particularitats arquitectòniques podem diferenciar:

- Conjunts de tombes relacionades, dobles o triples, comunicades per un passadís superior o per una galeria subterrània plena de terra que actuava a manera de vasos comunicants. Una d'aquestes tombes presentava una cavitat amb restes d'animals, possiblement relacionada amb l'ofrena funerària.

- Tombes amb estructures de pedra a l'interior i a l'exterior del pou; algunes presenten al fons dues fileres de blocs que delimiten l'espai.

- Tombes amb estructures de pedra a l'interior del pou, formades per carreus de pedra calcària. Cobertes per grans blocs de pedra disposats horitzontalment, que tancaven i segellaven el conjunt.

- Tombes amb o sense estructura de pedra externa, però a l'interior de les quals hi havia dipositats dos o tres blocs de pedra calcària com si segellessin la tomba.

- Tombes individuals sense estructura de pedres a l'interior ni a l'exterior.

Com a característica general, s'han localitzat en diferents pous blocs de diverses procedències i mides, entre els quals destacarem un capitell reutilitzat, una punta d'obelisc, un obelisc complet però fragmentat en tres parts i una llinda de grans dimensions que prové de l'interior del temple–necròpolis d'Osiris.

Quant als morts, presenten les particularitats següents:

- Morts recoberts amb una carcassa de sal que actualment és en procés d'estudi.

- Morts sense carcassa salina. Destaquem els que tenien el cap cobert per un teixit i conservaven gran quantitat de cabells.

- Possibles enterraments dobles, ja que a l'interior de la tomba s'han localitzat dos caps i els ossos remoguts de dos individus.

- Morts ben ubicats a l'interior del pou sense cap senyal de manipulació del cadàver després de la seva inhumació.

- Tombes buides.

MATERIALS

A l'interior de les tombes s'ha trobat una diversitat d'objectes reutilitzats. Senyalem l'obelisc d'1,67 m. d'alçada i la part superior d'un altre. També cal esmentar un fragment d'una capella funerària decorada –possiblement d'època hel·lenística–, una taula de libacions de tradició faraònica, un vas de ceràmica per a vi de tipologia semblant als trobats a l'interior de l'Osireion, alguns plats d'ofrenes i fragments de ceràmica, en especial d'àmfores Late roman.

Les excavacions han estat conduïdes per Hassan I. Amer, Marguerite Erroux-Morfin, Mª Luz Mangado i Maite Mascort.

Les obres de consolidació de l'Osireion han estat conduïdes per l'arquitecte Eloy Algorri i supervisades per l'enginyer de mines Roberto Matías, cada un dels quals ha redactat un complet informe per a la Missió. L'arquitecte ha comtat en tot moment amb la col·laboració del dr. Hassan I. Amer.

4. EXCAVACIONS AL SECTOR 16 (FORTALESA BIZANTINA)

Les excavacions van començar el 23 d'octubre, amb dos grups de treball separats : 25 obrers per continuar els treballs de la casa torre al nord de la fortalesa (Sector 16-3) i 24 obrers amb 10 ases per continuar els treballs a l'annex eclesiàstic (Sector 16-1). Enguany s'ha obert un nou sector (16-4) per tal de comprendre el conjunt de l'annex eclesiàstic, però desconnectat del sector 16-1.

SECTOR 16-3

La casa-torre descoberta durant la campanya precedent ha estat excavada completament fins a nivell dels paviments. Presenta una planta quasi quadrada amb una gran sala principal a l'est i dues cambres menors a l'oest orientades en perpendicular a l'anterior, és dir est-oest. Enmig de les dues cambres voltades hi havia una escala d'anada i tornada, de manera que cal imaginar que la casa constava com a mínim de dos pisos. El pis inferior quedava semisoterrat amb finestres molt altes i bisellades, que presentaven una guixeria amb vidrieres. Donada la diferència d'alçada de les habitacions petites i la principal, pensem que les escales servien per accedir a un segon pis.

Així, la unitat domèstica és una mena de dúplex amb una cambra principal a doble alçada. Com que l'escala arrenca des d'aquesta cambra, no podem pensar en un accés a altres unitats domèstiques independents que pugessin encara més amunt.

En efecte, només hem localitzat una porta d'entrada pel sud, que dóna directament a la cambra principal 3, a través d'un estret corredor que quedava entre la casa i la muralla bizantina. Aquest espai havia estat consolidat en el moment de la construcció de la muralla, que presenta una cota de fonaments en aquest punt per damunt de la cota de circulació esmentada. És interessant observar que la construcció del recinte es va fer respectant la vella casa torre. L'accés es feia mitjançant una llinda de pedra i una llosa exterior, i a les parets de la casa es conserven els encaixos per a la barra de fusta que permetria assegurar la porta. Val a dir que l'interior de la cambra principal només presentava una mastaba contra la paret sud i una columna petita que vàrem trobar caiguda cap al centre de l'estança, relacionada amb dues lloses de pedra sobre les que es recolzava. La seva posició és excèntrica i les mides, petites per servir de suport. És possible que formés part d'un equipament domèstic que no hem pogut identificar. Als murs, conservats en una alçada d'aproximadament un metre, hi havia 5 forats (4 nínxols rectangulars per a prestatges i un encaix piramidal per a una llàntia). I entre la mastaba i la porta d'entrada hi havia un gran encaix vertical que semblaria concebut com a xemeneia per evacuar fums. A la sala principal hi havia tres portes per accedir a les cambres i a les escales, i l'emblanquinat que les envoltava era de color rosat. La resta dels murs no es veu

Foto 11

emblanquinat mentre que en els estrats d'enderrocs van aparèixer abundants fragments de color blanc, que tal vegada provenien del sostre. Prop de la porta d'entrada, contra la paret oest hi ha una motllura colorejada igualment de rosa que sembla que serví de marc per a un aplic de fusta de funció indeterminada. Finalment cal esmentar que el paviment, de terra batuda, estava rematat per una motllura de mitja canya.

A l'habitació 1 hi havia una gerra fixada amb argila a l'angle sud-oest i una mena de bacina estreta i llarga que es trobava sobre el sòl travessada a l'habitació i de la qual desconeixem la funció. A la paret oriental hi havia un forat petit rematat amb llims, tal vegada per posar-hi una llàntia, tot i que aparegué amb una plaqueta de marbre per davant, de manera que sembla més un amagatall. A partir d'aquests indicis podem pensar en una cambra de producció artesanal o una cuina (la gerra contenia una espina de peix).

L'habitació 2 no presentava cap element in situ de la fase original; en canvi va proporcionar fragments de decoració arquitectònica abocats en un estrat de farciment (16320) que colmatava l'espai. D'una banda hi havia un fragment d'arquitrav amb decoració geomètrica i un fris d'animals (peixos i ocells), i de l'altra, fragments dispersos d'un gran frontó figuratiu amb els caps de diferents personatges, entre els quals reconeixem silens i probablement Dionís, a més d'unes ales de putti, caps d'ocells i elements vegetals procedents d'uns roleus. Una mà estesa en posició d'ofertor o d'orant completa el conjunt, que recorda altres produccions del període romà tardà a l'Egipte mitjà, com ara Ehnàssia. Algun fragment del mateix conjunt va aparèixer a l'estança del costat (núm. 5) en l'estrat de farciment corresponent (16350), que correspon al mateix procés d'amortització. Els materials d'aquestes capes es componen de: LR7, LR1, LR4 Grup K, Grup O, taps d'àmfora amb segells, però també –sobretot significatiu a efectes de cronologia–: LR5/6, àmfora africana i TSAD (un plat de fons pla tipus Lamb 51-51A datat entre el 320 i el 500), i un fragment d'estampilla de tipus geomètric (estil Aiii, datada entre el 410 i el 470). La presència d'LR5/6 ens fa preferir la data més avançada, per la qual cosa pensarem en l'amortització de l'estructura original cap al 500 o més tard; també ens ho fa pensar la presència d'un segell d'àmfora figurat amb la imatge de Sant Menes (possiblement, a partir de la iconografia).

Si ja l'any passat vàrem poder constatar la presència de nombrosos rebuigs de fundició de vidre per damunt dels nivells d'enderroc de l'habitació 1, enguany hem pogut corroborar aquesta fase de treballs artesanals sobre les runes de la casa i la seva extensió en altres àmbits del conjunt. També hem pogut recuperar els fragments de ceràmica que demostren un treball d'envernissat per a vidre. Els materials presents en aquestes capes no poden ser datats si no és per cronologia relativa, però abans d'aquest procés d'utilització de les runes que es produeix sobre una estructura enrasada, cal tenir present l'existència d'una fase intermèdia en què la casa encara funciona però disminuïda en espai i conservant només l'habitació principal (3) i la cuina (1). Aquesta reducció es demostra pel tancament de les portes de comunicació amb l'habitació 2 i l'escala. El perquè d'aquesta reducció se'ns escapa, però cal pensar en una data de segle VI o més tard per a la fase final d'ús de la casa, durant la qual és possible que ja s'hagi construït o reformat la muralla del gran recinte fortificat, vist que fora de la porta es comprova la presència d'un nivell de circulació

que enllaça amb els fonaments de la muralla. És cert, però, que aquest angle de la fortificació mostra diverses reformes de la torre i del llenç, fet que complica les hipòtesis de cronologia relativa (Foto 11).

SECTOR 16-4

L'excavació del sector 16-4 es va iniciar en acabar els treballs descrits anteriorment amb l'objectiu d'ampliar el coneixement sobre el sector eclesiàstic de la fortalesa. En el punt escollit vàrem descobrir immediatament una cambra de 14 x 5 metres orientada est-oest i adossada contra el mur de tanca nord del recinte. Pel sud, està acompanyada d'estances menors cobertes, com ella mateixa, amb volta de tovot de forma ovalada, a la manera tradicional. Aquesta estança està enlluïda en blanc i presenta elements de decoració pintada dels quals hem pogut apreciar només una escena amb ovelles adorant la creu. Just per sota de la volta, a la paret est hi havia una finestra abossellada amb una guixeria amb cercles vidrats de color blau i marró, els fragments de la qual s'han pogut recuperar a la capa de sorra que colmata l'habitació (16400) i que també conté fragments d'LR7, àmfors indeterminades i altres formes de ceràmica interessants, com ara un fragment de xemeneia. Sota aquest estrat superficial comença l'enderroc de la volta, però a la cantonada nord-est hi ha restes d'un enderroc diferent que sembla que pertany a un element quadrangular amb barreja de tovots de color groc (a diferència de l'aparell de la volta de l'estança). Aquest estrat (16401) encara no ha estat excavat.

SECTOR 16-1

El sector 16-1 compta amb dues capelles cristianes, una de les quals (habitació B) va ser excavada completament l'any passat. La cambra del costat (habitació A) havia estat trobada prèviament, però l'excavació fou paralitzada per tal de poder afrontar la consolidació de les inscripcions que es veien en el cim de les parets, en llengua cùfica i grega. La planta d'aquesta cambra era originalment quadrada, però experimenta una transformació per afegir-hi absis i voltes que dona lloc a una coberta amb volta "esvaïda" que reposa sobre petxines. La primera fase presenta elements de decoració dispersos sobre el fons blanc, entre els quals una figuració vegetal en vermell i negre, i trets verticals i curts incisos com si es tractés de comptar elements repetitius. En un tercer moment es tapen les obertures deixades per construir els absis, la qual cosa deixa lloc només a dues finestretes del costat oest. El farciment d'aquests ronyons contenia un tap d'àmfora amb segell, una llàntia cristiana (potser de producció lleuantina), ceràmica d'Assuan de color blanquinós (16037), fragments de mosaic (16037 i 16043 i 16046), óstraka (16045 i 16046) i àmfors interessants per a la comprensió de la primera fase del conjunt, i deixava veure, després de l'extracció d'un sòl de tovots grisos i durs (com en vàrem veure a la capella B), que aquest material potser servia de preparació per al paviment de mosaic. Els fragments són petits perquè es compregui el motiu general, però s'observa en algun cas la presència de lletres. Les àmfors són de tipus LR7 (espatlla arrodonida) i LR5/6. Les obertures que es van deixar a l'oest permeten veure restes de la decoració de la primera fase, on es veia una creu i una inscripció dedicada a un sant. Una transformació següent revesteix amb un nou emblanquinat blanc la peça central amb portes tapiades, sobre la qual s'escriuen les línies en cùfic que fan referència al primer governador de Bahnasa després de la conquesta àrab (cf.

any 2005). I encara posteriorment, es revesteix amb argila part de l'emblanquinat per reforçar les parets i es fa una mena de sòcol amb morter hidràulic.

És possible que aquesta darrera transformació es faci en un moment en què també es transforma l'espai exterior o pati C de distribució de les capelles, que en aquest moment esdevé centre de producció.

En efecte, al sud del pati es construeixen tres àmbits en bateria (E1, E2, E3) que allotgen respectivament tres forns d'àmfora LR7. Estan fets amb rajoles cuites per suportar una cambra de cocció amb forma d'ou, emblanquinada amb guix però reforçada a l'altura de la boca de foc amb rajoles cuites. La seva disposició és inclinada respecte de l'eix vertical en direcció al nord, és dir cap al pati. La boca del forn, amb llinda i petita, aprofita en un cas (E1) un fragment de decoració arquitectònica ornamentada amb motius vegetals. Altres elements decorats de pedra apareixen en la construcció d'aquests forns, que contenen encara àmfores passades de cocció, com també apareixen a la resta d'estructures que envaeixen el pati, ara dividit en dos espais: C1 y C2. Entre els forns i el pati hi ha tres basaments de columnes, una llinda de pedra i el que semblen que són restes d'envans de fusta. Ja en el pati C, per un costat, cap a l'est, l'habitació presenta en el centre una gran pedra de base per a una mola que possiblement hagi servit per a cereals. L'angle nord-est del pati va ser transformat en aquest moment per donar-li una forma arrodonida. Cap a l'oest, separada per un muret baix amb basament per a columnes, hi ha una altra mola més petita

que gairebé està tancant el pas a l'habitació B. Està envoltada per un banc i un muret baix que sembla que servia també de banqueteta. Tot plegat descansa sobre un paviment de rajoles cuites (Foto 12).

Finalment, en el mateix sector hem delimitat una torre quadrangular construïda a partir d'un nivell de circulació superior al de les capelles, gairebé a nivell de les voltes, la qual cosa permet pensar en una ocupació militar o defensiva de darrera hora. L'estrat de destrucció de la torre cau directament sobre les restes enrasades de l'habitació D, de la qual no es conserva per l'est cap estrat de destrucció; això fa pensar que es va deixar escapçat i sense sostre mentre es feia ús de la torre, com també passaria amb la cambra A. En l'espai resultant entre el pati i la torre, anomenat F, sota la capa d'enderroc de la torre (16032) apareixien nivells relacionats amb els fonaments (16036) que els haurien de datar i que descansaven sobre nivells de sorra (16040) per colmar el racó. El seu estrat d'enderroc corresponent apareix molt baix i encara no ha pogut ser excavat (16042). Sembla que contra l'estructura es van fer algunes compartimentacions molt mediocres, ara per ara incomprensibles, però és molt interessant la troballa d'un dipòsit de fundació a base d'ous de gallina (16035). La tècnica de construcció d'alguns dels nous murs és de tàpia i no de tovet, la qual cosa vol dir que van ser fets amb encofrat a sac. En aquests estrats (com per exemple el 16032, tot i que potser està contaminat pel 16036) apareixen encara fragments d'LR7, LR1 i LR 5/6, però formes del grup O d'Assuan de color blanquinós que no pertanyen al repertori més habitual dels segles V-VI.

Foto 12

Un cop acabades les excavacions, l'habitació A del sector 16-1 ha estat consolidada i coberta amb una teulada de fusta, com també s'havia fet amb l'habitació B l'any 2006.

Les excavacions en aquest sector han estat conduïdes per Eva Subías.

La Missió ha estat dirigida, com altres anys, pel Dr. Josep Padró.

També han estat membres de la Missió la Sra. Annie Perraud, que s'ha ocupat de l'estudi de les mòmies; els senyors Carlos Andrés i David Domingo, arqueòlegs; el senyor Eloy Algorri, arquitecte; senyor Roberto Matias, enginyer de mines; senyor Bernat Burgaya, restaurador; el

senyor Antoni López, topògraf; la Dra. Concepció Piedrafita, epigrafista grega i la Dra. Marta Campo, especialista en numismàtica.

Han actuat como inspectors del Consell Superior d'Antiguitats els senyors Osama Mahmud Abd El Maula i Ahmed Hemedat.

La campanya d'excavació d'aquest any 2007 ha estat possible gràcies a la col·laboració de les següents institucions i entitats: Ministerio de Cultura, Ministerio de Educación y Ciencia, Consell Superior d'Antiguitats Egípcies, Universitat de Barcelona, Universitat Rovira i Virgili, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Universitat de Montpeller, Universitat del Caire i Societat Catalana d'Egiptologia.